

Daniele Stasi

UNIVERSITÀ DI FOGGIA
e-mail: daniele.stasi@unifg.it
 <https://orcid.org/0000-0002-4730-5958>

Listy z lagrów i więzień jako skrót rzeczywistości obozowej

Lucyna Sadzikowska: *Listy z lagrów i więzień 1939–1945. Wybrane zagadnienia*. Katowice 2019, 325 s.

Abstract

Letters from Concentration Camps and Prisons as a Depiction of Camp Reality

The article discusses Lucyna Sadzikowska's book entitled *Listy z lagrów i więzień 1939–1945. Wybrane zagadnienia* (*Letters from the Concentration Camps and Prisons 1939–1945. Selected Issues*. Katowice 2019). According to the author of the article, the published letters of the inmates kept in concentration and labour camps remain interesting descriptions of the camp reality that redirect the reader towards literature of the personal document. The purpose of Sadzikowska's book is to describe and codify the prison and camp letter with regard to its theoretical and practical aspects. She analyses and elaborates on official and unofficial camp and prison correspondence (e.g. secret messages, letters smuggled in or out of camps and prisons), and presents a peculiar supplement to this epistolography, that is, the literary letters of Gustaw Morcinek. The reviewed work not only presents the author's commitment to elaborate on camp and prison epistolography written in the period between 1939 and 1945, but also points out the inspiring potential of personal documents.

Key words: concentration camp, letter, inmate correspondence, epistolography, World War II, literature of the personal document

Słowa kluczowe: lager, list, gryps, epistolografia, druga wojna światowa, literatura dokumentu osobistego

Zagadnienie dotyczące lagrowej korespondencji oficjalnej i nieoficjalnej samo w sobie jest rozległe, a zarazem trudne do uchwycenia oraz eksplikacji, wykracza bowiem poza horyzont teoretycznoliterackich ustaleń i wchodzi w obszar innych dyscyplin naukowych, takich jak: psychologia, socjologia, teologia, historia, a także wymaga uwzględnienia światopoglądu korespondentów, szczególnie ich doświadczenia religijnego. Problematyka epistolografii obozowej i więziennej w latach 1939–1945 nie była w polskich badaniach (szczególnie historyczno- i krytycznoliterackich) zbyt szeroko prezentowana (wyjątek stanowią ciekawe obserwacje zawarte poza kręgiem literaturoznawców – por. Barański, Falkowski 1993), jedynie kilku badaczy ostatnio bardziej wnikliwie się do niej odnosiło (por. zwłaszcza Mozdzan 2010). Należy zatem docenić, że Lucyna Sadzikowska w książce *Listy z lagrów i więzień 1939–1945. Wybrane zagadnienia* podjęła trud przyjrzenia się temu niezwykle istotnemu zagadnieniu.

Pierwsza część monografii ma charakter teoretyczny, a ściślej – genologiczny i w pewnym stopniu metodologiczny. Na zaprezentowanie stosowanych w pracy metod badawczych znalazło się też miejsce we wstępie. Sadzikowska dała pełny obraz przeobrażeń listu w Polsce, różnorodnych stanowisk kolejnych szkół metodologicznych oraz podejmowanych przez ich przedstawicieli strategii badawczych. Autorka zadała pytanie dotyczące literackości listów obozowych i więziennych. Za podstawę i punkt odniesienia tematyki listu obozowego i więziennego przyjęła ustalenia Stefanii Skwarczyńskiej (por. Skwarczyńska 2006). Paradoksalność ontologii listu oddaje komplikacje związane z przemieszczaniem tego, co praktyczne, w rejon tego, co literackie. I na odwrót. Związek listu z życiem w kontekście korespondencji obozowej i więziennej wydaje się wyraźny i oczywisty.

Część druga książki ukazuje sylwetki nadawców i odbiorców oficjalnej korespondencji, jej tematykę, stylistykę oraz stanowi podsumowanie jej znaczenia. Na część trzecią monografii składają się według podobnego klucza przeprowadzone analizy „grypsów”, szerzej korespondencji nieoficjalnej.

Podkreślić należy, że w zaprezentowanych przez autorkę *Listów z lagrów i więzień...* badaniach nad oficjalną i nieoficjalną korespondencją lagrową i więzienną interesująco przedstawia się światopogląd zarówno adresatów, jak i odbiorców tego dialogu korespondencyjnego. Wyływa on z kilku czynników, które mają źródło w biografiach więźniów. Są nimi: doświadczenie piekła obozowego, znajomość nauki Kościoła katolickiego, uczucia rodzicielskie oraz małżeńskie. Wydaje się, że trwanie w wojennym pandemonium oraz – używając określenia Tadeusza Borowskiego – swoista „dojrzałość do pieca krematoryjnego”, w szczególny sposób predysponują autorów listów do dawania świadectwa „epoki drutów kolczastych”.

W zakończeniu sformułowano nie tylko wnioski, lecz zaprezentowano również literacką, niejako artystyczną perspektywę, czyli listy literackie pisarza Gustawa Morcinka. Warto odnotować, że owe listy noszą ślady „zwęglenia przede wszystkim

przez obozy”. Morcinek pisał je tuż po wojnie, najpierw z Biviers, później z Rzymu, a ich adresatką była przyjaciółka Władysława Ostrowska. Zawarł w nich nie tylko większość późniejszych pomysłów literackich, ale przede wszystkim trudne wspomnienia z kilku lat niewoli, którą Sadzikowska łączy z łagodzącym wpływem sztuki i jej funkcją kataraktyczną.

Listy z łagrów i więzień... zamyka zebrana w aneksie dotychczas w całości niewydana korespondencja więźnia KL Auschwitz Franciszka Ogona oraz wywiad z Alojzym Frosem – uczestnikiem kampanii wrześniowej, żołnierzem Armii Krajowej, więźniem obozów koncentracyjnych w Auschwitz-Birkenau (nr obozowy 136223), Sachsenhausen oraz Buchenwaldzie, a także krewnym Franciszka Ogona. Książka zawiera niezbędną bibliografię, notę bibliograficzną i została uzupełniona indeksem osobowym. Ze zrozumiałych przyczyn, takich jak konieczność zachowania granic dyscypliny oraz koncentracji na samym przedmiocie badań, pominięto kwestie tła historycznego, czyli dramatycznych wydarzeń składających się na biografie autorów listów. Publikacja Sadzikowskiej została klarownie skomponowana. Poszczególne rozdziały dotyczą nie osobnych problemów więźniów, lecz różnorodnej – ze względu na obowiązującą cenzurę obozową lub jej brak – oficjalnej i nieoficjalnej korespondencji obozowej. Dla czytelnika nieznającego dokładnie łagrowej korespondencji z lat 1939–1945 stanowi to dodatkowy walor i ułatwia poznanie zagadnienia łagrowej epistolografii.

W teoretycznym zapleczu książki oprócz klasycznej genologii pojawiają się: hermeneutyka, zwrot kulturowy, antropologia literatury. O przyjętej metodzie autorka pisze m.in.: „[...] można by znacznie rozszerzyć cel badawczy tej pracy. Jego realizacja obejmowałaby nie tylko opis listów obozowo-więziennych z czasów wojny i okupacji, ale też pozwalałaby na uczynienie z nich, przede wszystkim z wykorzystaniem narzędzi hermeneutyki, materiału dla filologa” (Sadzikowska 2019: 27). Dalej czytamy: „Zagadnienie listu rozpatrywane z perspektywy kulturowego zwrotu w teorii jest złożone i wymaga nade wszystko rozwiązania najważniejszych teoretycznych problemów, jakie list jako gatunek sprawiał przedstawicielom kolejnych szkół metodologicznych (formalizm, strukturalizm, semiotyka) XX wieku” (Sadzikowska 2019: 33).

Podkreślić należy etyzm, który leży – jak się wydaje – u podstaw publikacji. W skali całej książki można znaleźć jasne zdania, z którymi – trwając od pokoleń w świadomości afirmowanej lub wręcz wybranej polskości – czytelnik może się identyfikować. Lektura listów więźniów obozów koncentracyjnych dowodzi siły ludności autochtonicznej, która nigdy nie straciła wiary w sens walki i nawet w okresie największych militarnych sukcesów niemieckiego okupanta nie załamała się. Sadzikowska słusznie zwraca uwagę zarówno na epistolarną topikę, jak i typowe składniki listu jako gatunku, na konsolacyjną praktykę, której stosowanie nie zawsze musi być pustym, konwencjonalnym gestem. Rzetelnie i czujnie interpretuje

listy lagrowe, nie narażając się tym samym na ryzyko posądzenia o zbyt literalne czytanie czy też wyłącznie literalne czytanie tekstów, które mają oprócz afektywnych, antropologicznych, realnych aspektów, także aspekty genologiczne – niejako teoretycznoliterackie.

Sadzikowska ma odwagę otwarcie i jasno stwierdzić, że grypsy, napisy na ścianach katowni czy listy tajne lub „lewe” są świadectwami niezwyklej odwagi, miłości do ojczyzny. Uświadamiają, że skazani do końca życia zachowali hart ducha, odwagę i godność.

Autorka omawianej książki list traktuje jako praktykę piśmienną i jednocześnie jako tekst. Spojrzenie na list jako praktykę działania słowem pomaga zrozumieć korespondencję tak mocno skoncentrowaną na osobie autora i odbiorcy. Sadzikowska zaznacza, że, patrząc na epistolografię jako na praktykę, na pierwszy plan wysuwa się składnik performatywno-funkcjonalny. Wydaje się, że autorka chce dowieść, że nie zawartość, nie tematyka, nawet nie struktura czy rodzaj (oficjalne lub nieoficjalne) listów, ale miejsce i rola korespondencji obozowej w życiu osoby, która ją prowadzi i do której jest adresowana, są najcenniejsze. Aby to dostrzec, wyeksponować nietekstowy, ale praktyczny czy pragmatyczny charakter pisanie listów, należy na początku zadać pytanie o ich funkcje: w życiu jednostki, w przestrzeni życia lagrowego bądź więziennego, a dalej w przestrzeni kultury.

Sadzikowska zauważa, że, poza tekstową stroną listów, istotne jest, by czytelnik zwrócił uwagę na analizę materialnej strony epistolograficznych zapisów, gdzie przywiązuje się spore znaczenie do wyboru przez więźnia narzędzia pisma, powiedzielibyśmy współcześnie – nośnika (fragment papierowego worka cementowego, bibułka papierosowa, opakowanie po lekach, oficjalny, 4-stronicowy formularz obozowy). To interesujące spostrzeżenia, które powinny zatrzymać uwagę czytającego *Listy z lagrów i więzień...* na dłużej. Zmusić go do zadumy, refleksji, namysłu nad „epoką pieców”.

Niezmiernie interesujące, wręcz inspirujące, są słowa o traumie, która nie jest umiejscowiona w jednym konkretnym wydarzeniu, lecz przejawia się we wciąż powracającym wspomnieniu.

Realistyczne i trafne są uogólnienia o performatywnym charakterze tworzenia i przenoszenia grypsów, a zwłaszcza o zepchnięciu studiowania źródeł historycznych na margines preferencji czytelniczych. Sadzikowska w lekturze listów lagrowych dostrzega szansę na przenicowanie kulturowych obrazów wojny, a powrót do indywidualistycznego zapisu oraz jednostkowego doświadczenia opresji uważa za konieczny wyznacznik nowoczesnej pedagogiki prospołecznej i propokojowej.

Bardzo cennym składnikiem treści książki jest informacja o roli streszczanych dzieł literackich w podtrzymywaniu więźniów na duchu. Interesującym, z punktu widzenia historyka Kościoła, może być fakt, że w książce poddana została analizie również korespondencja duchownych, osadzonych w więzieniach i obozach.

Nie ulega wątpliwości, że w monografii *Listy z lagrów i więzień...* autorka interesująco przedstawiła wyniki badań nad korespondencją ofiar niemieckiego systemu obozów koncentracyjnych (takich jak np.: Ravensbrück, Majdanek, Buchenwald czy Auschwitz) oraz więzień (np. Alt-Moabit). Przebadany materiał składa się z polskojęzycznych listów dotychczas już opublikowanych (edytorami są członkowie rodziny więźnia lub badacze tematyki), a także korespondencji rękopiśmiennej. Warto zaznaczyć, że treść badanego materiału zawiera wyraźne odwołania, sugerujące, że piszący byli osobami wierzącymi, duchownymi lub świeckimi. Sadzikowska skupiła się na opisie i kodyfikacji listu obozowo-więziennego w jego aspekcie teoretyczno-praktycznym. Najważniejszym przyjętym ograniczeniem są ramy czasowe analizowanego materiału, tożsame z początkiem i końcem drugiej wojny światowej. Opisywane w książce listy pochodzą z lat 1939–1945 i powstawały w rozmaitych obozach koncentracyjnych w Polsce i Europie. W badaniach nad zebraniem materiałem najważniejsza okazała się kategoria pamięci, szczególnie pamięci prywatnej, nie zawsze tożsamej z oficjalnymi danymi i obrazem historycznym.

Nadrzędnym celem pracy było przestudiowanie tematu w jak najszerszym kontekście, tematyka determinuje bowiem wielopłaszczyznowe ujęcie problematyki i analizy listów. Głęboko etyczny i religijny wymiar listów lagrowych można uznać za ich główny temat i problem. Wartość badanej korespondencji staje się szczególnie widoczna, gdy przeciwstawi się ją dużo staranniej napisanej i przemyślanej literaturze, która nieraz absolutyzowała zwątpienie, preferowała postawy katastroficzne, ale wymagała przy tym niezwykle starannego, intelektualnego namysłu.

Publikacja Sadzikowskiej winna stać się pozycją obowiązkową nie tylko dla czytelników fascynujących się epistolografią lagrową z okresu drugiej wojny światowej, ale także dla zainteresowanych opracowaniami świadectw źródłowych, wpisujących się w trendy tworzenia historii życia i ściśle związanych z badaniami nad polskim dziedzictwem kulturowym. *Listy z lagrów i więzień...* eksponują, fundamentalną w humanistyce, perspektywę indywidualną.

Bibliografia

- BARAŃSKI Stanisław, FALKOWSKI Józef (1993): *Korespondencja obozowa w okresie II wojny światowej*. Warszawa.
- BERLANT Lauren (2013): *Trauma i niewymowność*. Przeł. T. Łysak. „Teksty Drugie”, nr 3.
- BURYŁA Sławomir, RODAK Paweł, red. (2006): *Wojna. Doświadczenie i zapis. Nowe źródła, problemy, metody badawcze*. Kraków.
- CAŁEK Anita (2019): *Nowa teoria listu*. Kraków.

- ŁYSAK Tomasz, red. (2015): *Antologia studiów nad traumą*. Kraków.
- MARZEC Lucyna (2015): *List*. „Forum Poetyki. Poetyka po Poetyce”, nr 2.
- MORAWIEC Arkadiusz (2009): *Literatura w lagrze, lager w literaturze. Fakt – temat – metafora*. Łódź.
- MOZDZAN Janusz (2010): *Postgeschichte des Konzentrationslagers Lublin-Majdanek. Historia poczty obozu koncentracyjnego na Majdanku. O obozie, ludziach i listach*. Manching.
- PAWEŁCZYŃSKA Anna (1995): *Wartości a przemoc. Zarys socjologicznej problematyki Oświęcimia*. Warszawa.
- RODAK Paweł (2014): *Rzeczy pisane, rzeczy napisane. O materialności praktyk piśmieniowych*. W: *Literatura i „faktury” historii XX (i XXI) wieku*. Red. A. Molisak [et al.]. Warszawa.
- SADZIKOWSKA Lucyna (2019): *Listy z lagrów i więzień 1939–1945. Wybrane zagadnienia*. Katowice.
- SKWARCZYŃSKA Stefania (2006): *Teoria listu*. Białystok.

Abstract

Lettere dai campi di concentramento e dalle prigioni, un esempio di raffigurazione della realtà concentrazionaria

L'articolo presenta il volume di Lucyna Sadzikowska intitolato *Listy z lagrów i więzień 1939–1945. Wybrane zagadnienia* (*Lettere dai campi e dalle prigioni 1939–1945. Alcuni aspetti*. Katowice 2019). Secondo l'autore dell'articolo, le lettere dei prigionieri dei campi di concentramento e di lavoro costituiscono un'interessante descrizione della realtà concentrazionaria che avvicina il lettore alla letteratura dei documenti personali. L'obiettivo del libro della Sadzikowska è quello di descrivere e codificare le lettere dai campi e dalle prigioni nel loro aspetto teorico e pratico. L'autrice prende in esame la corrispondenza ufficiale e privata dei campi e delle prigioni (per esempio i messaggi segreti e le lettere clandestine), e presenta uno specifico supplemento a questa epistolografia, ovvero le lettere di Gustaw Morcinek. Il volume della Sadzikowska illustra non solo il suo grande impegno nell'analizzare l'aspetto epistolografico dei documenti redatto nel periodo tra il 1939 e il 1945, ma anche la loro forza ispiratrice.

Parole chiave: campo di concentramento, lettera, messaggi clandestini dalla prigionia, epistolografia, Seconda Guerra Mondiale, letteratura dei documenti personali